

TESTRÉSZNEVEKBŐL ALAKULT MÉRTÉKNEVEINK TÖRTÉNETE

VELCSOV MÁRTONNÉ

I. ARASZ

Régi mértékjelölésre szolgáló szavaink közül több eredetileg csupán egy-egy testrész neve volt, testrésznévből alakult később mértékjelölővé. Az *ujj*, *hüvelyk*, *tenyér*, *marok* ~ *marék*, *könyök*, *láb* szók hallatára egy-egy testrész képzete merül fel tudatunkban először, bár a magyar nyelv-közösség minden tagja ismeri e szavak (és *-nyi* képzős származékaik) mértékjelölő szerepét is.

Testrészneveknek mértékmeghatározásra való alkalmazása igen régen, még a fgr. vagy talán az uráli együttelés korában kialakulhatott.

Öl és *arasz* mértékneveinket is a testrésznevekből keletkezettek között tartja számon a nyelvtudomány. Ezeknek a szavaknak a rokonnyelvi megfelelőikkel való összehasonlítása azt mutatja, hogy az eredeti testrész jelentést már a fgr. korban kezdte háttérbe szorítani a mérték jelentés. BÁRCZI GÉZA »A magyar szókincs eredete« című egyetemi tankönyvében is ezt írja finnugor őseinkről: »Mértékük az *arasz* és az *öl* lehetett« (BÁRCZI: A magyar szókincs eredete² 15). Tehát az *arasz* és az *öl* már a fgr. korban is szolgált mértékjelölésre. Más fgr. eredetű testrészneveink rokonnyelvi megfelelőinél is megtaláljuk a mértékjelölő szerepet. Ez is azt mutatja, hogy a testrészneveknek ilyen alkalmazása nagyon régi. Pl. *könyök* szavunkról BÁRCZI a Szófejtő Szótárban a következőket írja: »*k ö n y ö k*... valószínűleg fgr. er. *töböl*, vö. vog. *konlowl* 'alsókar', o. *kuṇṇaj* 'ua.' f. *kyṇārä* 'rőf', ...« (SzófSz. 176). *Könyök* szavunk feltehető finn megfelelője tehát már mértékjelölő szó, a magyarban még megvan mindkét jelentése.

Az illető testrésznevek jelentéskörének ilyen bővülését meg kellett előznie egy olyan nyelvállapotnak, amelyben a testrészneveknek még nem volt »elvont« mérték jelentése, csak *alkalomszerűen* használták őket mértékjelölésre vagy inkább hasonlításra.

Konkrét tárgyak, testrészek, esetleg cselekvésnevek mai nyelvhasználatunkban is jelölhetik *alkalomszerűen* valaminek a mértékét, nagyságát vagy valamilyen távolságot. Gondoljunk az efféle kifejezésekre: *bokaig ér, egy lépésre volt tőle*.

Az ezekhez hasonló szemléletes kifejezések különösen a népnyelvben igen gyakoriak, melynek egyik jellemzője éppen a szemléletesség. Népmesénkben bőségesen találunk ilyeneket:

»Ezután kimentek a rézmezőre birkozni, hol Hüvely-piczi a Sárkányt harmadszorra egész *nyakig* lenyomta és fejeit leszedegette, a leányt pedig itt hagyta, míg mind ki nem szabadította.« (M. Népkölt. Gyűjt. XIII, 21; *Hüvej piczi* című mese).

»Mikor az kiugrott, akkor a Jankót mög belevágta egész a *hónalláig*«. (i. m. VI, 355; *Medve Jankó* című mese).

»Csapdosták ők egymást, kit *hónallyig*, kit *térgyig*, míg osztann Hajnal méhharagudott, a gyűrőt sē kellött méffordítanyí, úgy lēvágta a sárkánt, hogy *nyakig* beleszorút a földbe.« (i. m. IX, 6; *Este, Éjjél meg Hajnal* című mese).

»Birkoztak ők, de eleintenn sēhossē mēnt ēgyikēknek sē. Hun Hajnal vót *térgyig* a földbe, hun a sárkány, hun Hajnal *nyakig*, hun a sárkány«. (i. m. IX, 9; *Este, Éjjél meg Hajnal* című mese).

»A Jankót belevágta egész *bokájjáig* abba a rézszűrűbe.« (i. m. VI, 355; *Medve Jankó* című mese).

Népmeséből valók a következő idézetek is:

»Jönnek haza délbe a társak, s hát ott látták Kőmorzsolót tehetetlenkedni *térgyig* a földbe.« (Nyr. XXXVII, 368; *Erős János* című mese).

»Hanem az araszkorá embernek se kelle ennél több, kapta Faegyenesítőt, s úgy teremté ahajt le, hogy *derékig* süppedett a földbe.« (Nyr. XXXVII, 368; *Erős János* című mese).

»Hanem e csak annyi is vót né, mind a többi, csak hogy eszt má *nyakig* csapta a földbe.« (Nyr. XXXVII, 368; *Erős János* című mese).

Ezekben a meserészletekben a *nyak*, *hónalj*, *derék*, *térd* testrésznevekből *-ig* raggal alakult mértékhatározók rendeltetése az, hogy a mesemondó segítségükkel elképzeltesse hallgatóival, milyen erős volt meséjének egyik vagy másik szereplője, s hogy a főhős milyen nagy küzdelmet folytatott ellenségeivel. Az illető testrésznevek konkrétan, elevenebben mutatják a kifejtett erő nagyságát, mint ha valamilyen általánosan használt mértékjelölő kifejezést említett volna a mesélő, pl. 'egy vagy másfél méter mélyre vágta egymást a földbe'. Pedig az említett testrészneveknek nincs önmagukban mérték jelentésük, csak alkalmasszerűen veszik azt fel.

Nemcsak a népnyelvben ismertek az ilyen kifejezések. Irodalmi nyelvünk is használ efféléleket. JÓKAI, a nagy mesemondó is szereti az ilyenfajta szemléltetést. Így ír pl. az *Egy magyar nábob*ban:

»A szőke báró Berky Tivadar, a ki különczöt játszik, nyergelve ül a székre, felszemüveggel pislog, inggalérát az *orráig* ereszti s maga is azt hiszi magáról, hogy különös ember«. (Jókai M. Művei, Cent. kiad. IV,; *Egy magyar nábob* II, 73).

»Midőn már csak alig *ötven lépésnyire* voltak, hirtelen nagyot durrantott ostorával az idegen, mire a megriadt paripa három nekidühödött szökést téve, *egy egész fejjel* előzte meg Márton lovát, s ez a különbség egész a pályaczelig változatlanul megmaradt közöttük, bár a pünkösdi király korbácsnyéllel verte is tajtékzó paripáját. (Jókai M. Művei, Cent. kiad. IV,; *Egy magyar nábob* I, 123—4).

Nemcsak a testrészneveknek lehet a nyelvben ilyen szerepe. A beszélő vagy az író erre a célra sokszor felhasználja olyan tárgyak vagy cselekvések nevét, melyeknek nagy vagy kicsiny, rövid vagy hosszú volta, mondhatnánk így is: *mértéke* mindenki számára jól ismert.

Kódexeink nyelvében, a régi magyar nyelvben ezt ugyanúgy megtaláljuk, mint a mai magyar nyelvben. A *lábnyom*, a *talp nagysága*, egy *lövés* vagy *hajítás távolsága* ha nem jelöli is meg pontosan a nagyságot vagy távolságot, igen alkalmas arra, hogy segítségével fogalmat alkothasson a hallgató vagy olvasó valaminek a méretéről. Az *egy hajításnyi föld*, *egy lövésnyi föld* kifejezések igen gyakoriak a kódexekben távolság megjelölésére:

menuen azért tölők egi haytafne földön orczel effek a földre...
(WeszprK. 53)

őnmaga el tauozeek eegh haytafne földé tölők... (WinklK. 155)

őnmaga kedeg eltavozek eg hagitta fne földön ő tölőc (NádK. 171—72)

Es el mene ev tevlevk egy kev hagytafnera (CornK. 215)

Es mykoron vona wgy mynt egy lewe fneere az zaraztwl (ÉrdyK. 246)

De mykoron egy leve fny földön meenneenek mellőle hallanak nagy dörgheefőket (ÉrdyK. 314)

Es ylee le hw es tawol hozya, mynt egy nyl leweefneere (JordK. IX. b)

Ugyanígy a *lábnyom* s a belőle képzett *lábnyomdék* meg a *talpaljányi* kifejezések:

Es vallara adak a nag i kereztfat melynek hozza tizenötöd/lab nyomni vala (WeszprK. 95—96)

myt hafnalnac teneköd akoron aföldnec lelefsege: afoc zölőc: a vara foc: es az erős kőuarac: mikoron elődből többet nem vallaz: hanem čac het lab nyomdokneyat (SzékK. 272)

Egy talp allyané földuel nem bir (Decsi Adag. 30. 342; NySz.)

A *tühegy* kicsinysége, a *szempillantás* időtartamának rövidsége szintén igen alkalmas arra, hogy valaminek kicsi voltát vagy a nehezen megfogható idő rövidségét szemléltesse:

...Vghog, leltethetic vala az en megfezült testőmben čac eg tő hegne // heeles, hog holot keferűfeges jerelmes faydalmaual telyes nem volna (NagyszK. 46—47)

...čac eg tő hegne ydót sem hag kyról: zamot nem vőnne: (DebrK. 392)

...hog čac eg zem pillantafni vđő es heyaba elnemulneiec: (TelK. 52)

A mértékmegnevezésnek ez a módja mind a régi, mind a mai magyar nyelvben nem más, mint *hasonlítás*. Ezt mutatják az olyan népnyelvből való *mértékmeghatározások*, amelyeknek *nyelvi formája is hasonlat*. Ilyenek például a következők:

»Azalatt má gyött a sárkány, a buzogánya az elébb esett le. Félvágott olyan földet, mint egy házhely.« (M. Népkölt. Gyűjt. IX, 8; Este, Éjjel

meg Hajnal című mese.) A »felvágott föld« nagyságát, mennyiségét hasonlítja egy házhely nagyságához a mesélő, ezzel a hasonlattal szemlélteti a mondottakat.

Ugyanebben a mesében találjuk ezt is:

»Hozott is a lány olyan kökenyeret, mint egy kerek boglya, még olyan fakést, mint egy nasz szá deszka« (M. Népkölt. Gyűjt. IX, 8; *Este, Éjjél, meg Hajnal* című mese). Egészen nyilvánvaló, hogy a kökenyérnek nemcsak az alakját, hanem a nagyságát is meg akarja mutatni, el akarja képzeltetni a mesemondó a kerek boglyához való hasonlítással, s a fakésnek a nagy szál deszkához való hasonlósága nem csupán vagy nem első-sorban az alakra, hanem a méretre is vonatkozik. Így is mondhatta volna: 'Hozott is a lány olyan nagy kökenyeret, mint egy boglya, meg olyan nagy fakést, mint egy nasz szá deszka'. De nem így mondta, s hogy nem így mondta, annak az is oka lehet, hogy tudatában elsősorban az összehasonlított dolgok hasonlósága és nem elvont »mértéke« élt.

Az ilyenfajta szóképeknek tehát az a feladatuk, hogy egy elvont fogalmat: nagyságot, kicsiséget, mélységet, magasságot, távolságot időtartamot elképzelhetővé, megfoghatóvá tegyenek.

Nemcsak a magyar nyelvjárások őrzik a konkrét gondolkodásnak e nyelvi emlékeit. Legközelebbi rokonnyelvünk, a manysi nyelv is bővelkedik az ilyen, hasonlatra épülő, hozzávetőleges mértékmegjelölésekben. Csak néhány jellemző példát említek a medvéénekekből. Ezekben megfigyelhetjük, hogy az elképzeltetés eszközei a manysi ember környezetében levő dolgok, éppúgy, mint a magyar népmesékben is.

kār-palit xgsä pākw säwél sul'ýēlti,

rigó nagyságú hosszú toboz nagy számban hull alá;
VNGy. III/1, 94

akw^c-pāl ālnē kātā sunsililēm:

xār-nārem jānit sairēp
āñšilāli,

Egyik oldalon levő kezét nézdegélem:
bikalapoczká nagyságú fejszét
hordoz (visel) abban,

VNGy. III/1, 244

xār-pāsi' jānit loñi

ti xajti,

uj-pāsi' jānit loñi

ti xajti.

jávortulok (bikaborjú) nagyságú vadászkutya
futkos im (ott),
jávorbörjú nagyságú vadászkutya
futkos im (ott).

VNGy. III/1, 244

ness ǫlné sāl't-ŋǫwel'
 sūrlilēm,
 ness ǫlné palāl-ŋǫwel'
 tǫslilēm. —

Húsod csupasszá, háncs vékonyságúvá
 fogom leszárítani,
 húsod csupasszá, gyökérfonál vékonyságúvá
 fogom leaszalni. —

VNGy. III/1, 51—2

sā'irēp-nal palit vōj-sān
 vānit ǫs ǫssēt:

Fejszenyél hosszúságú zsiros edényük
 volt a hegyi erdőben is;

VNGy. III/1, 235

jǫmés pālén, puuñ xum, tit
 jūntēp-pup jānit askwē silāti.

Jobb oldalodon, gazdag ember, itten
 egy túfok nagyságú likacska tetszik elő.

VNGy. III/1, 226—27

Nagyon érdekes a következő adat is, az elbeszélő a maga nagyságához hasonlít:

amki palitēm xūrem ūsil pasnēl
 jūwl'e jǫñxipāsēm

Magam hosszúságú három lépésnyi távolból
 visszafelé fordultam,

VNGy. III/1, 73—4

Arra is találunk példát, hogy időtartamot jelöl meg az énekmondó egészen konkrét módon:

jāñkiñ xul pūt-sis,
 tūjtiñ xul pūt-sis
 puñkā tārātimē sūp-nelmtal ūnli.

Mialatt egy jegeshal az űstben megfőhet,
 mialatt egy havas hal az űstben megfőhet,
 fejét leeresztve, hallgatagon (szájtalanul-nyelvtelenül) ül.

VNGy. III/1, 62

(ld. még Cs. FALUDI ÁGOTA: NyK. LIII, 227. s az ott megjelölt irodalom.)

Ezeket az adatokat olvasva önkénytelenül is arra kell gondolnunk, amit MÉSZÖLY olyan szemléletesen fogalmazott meg: »Nyelvtörténeti, különösen alaktani kérdéseink fejtegetésekor észben kell tartanunk, hogy a finnugor korszaknak nyelve primitív ember nyelve volt, úgy is mondhatom: térben látó és térben láttató.« (MÉSZÖLY: ŐmSzöv. 167).

Maga a mértékfogalom a konkrétan gondolkodó primitív ember tudatában nem elvonatkoztatva élt, mindig *valaminek* a mértékére gondolt. Ha valaminek a mértékét: nagyságát, hosszát stb. meg akarta nevezni, min-

dig *hasonlított*, a megméréndő dolgot hasonlította valami közelében lévő tárgyhoz, legkönnyebben éppen talán a maga valamelyik testrészének jói ismert nagyságához, méretéhez. Ez magyarázza azt, hogy egyes testrésznevek mértéknevekké is váltak, persze csak azok, amelyek által jelölt testrészek a mérésre már önmagukban is alkalmasak. A *nyak*, *derék* testrész önmagában mérésre nem használható, bár vastagságához hasonlítani lehet, (olyan vastag, mint a derekam, nyakam', *derékvastagságú*'), csupán valamely mélység vagy magasság felső határát jelölheti (*nyakig* érő víz', *belevágta derékig a földbe*'), a haj hosszúságát (*derékig* érő haj') stb. Viszont a *kéz*, a *tenyér*, az *ujjak* hozzáilleszthetők a megméréndő tárgyhoz — szükség esetén többször is — *mérni lehet velük*. Míg tehát amazok — jelentésük következtében — megrekedtek a mértékhatározói fokon, ezek önmagukban is jelölhetik valamely dolog nagyságát, s így *mértékjelölő szókká válhatnak*.

Ennél a jelentésváltozásnál bizonyos fokozatosságot is megfigyelhetünk. A legelső fokozat — mint az eddig felsorolt nyelvi adatok is mutatják — az, amikor csak *alkalomszerűen szerepelnek a testrésznevek mértéknevekként*.

A jelentésváltozásnak következő fokán a *testrészneve* még megőrzi eredeti jelentését, de már *elvont mértéknevként is* használatos. Ilyenek mai nyelvünkben a *láb*, *ujj*, *hüvelyk* stb.

Végül a harmadik fokozat az, amikor a *szó eredeti jelentése elhomályosul, s csak a másodlagos, elvont mértékneve-szerepben állandósul*. Ilyen mértékjelölő szavunk az

arasz,

amelyről azt mondhatjuk, hogy mai magyar nyelvünkben csupán *mértéknevként* használatos. Már a legelső adat (Schl. szój.) is ezt a jelentését rögzíti, bár kétségtelen, hogy a nyelvtudat az *arasz*-t mindig a testrésznevekből alakult mértéknevek között tartotta számon, és tartja számon ma is. Ezt mutatja BENKŐ FERENC: *Kövek* című munkájának következő részlete is 1784-ből: »többire az Ember Nagyságáról vagy on a' Mérték véve, ilyen a' Láb, *Arasz*, *Tenyér*, *Hüvelyk*, 'st. mellyekből készültek a' *Közönségesmértékek*« (i. m. 133)*

Kérdés az, mi az *arasz* eredeti jelentése, melyik testrész neve volt eredetileg. Erre a kérdésre próbálok dolgozatomban feleletet adni.

Az arasz szó előfordulása, jelentése, alakváltozatai nyelvünkben

1. Az *arasz* szóra igen korai adataink vannak. Az EtSz. szerint »... első (kétes tulajdonnévi) adat 1095/XIII. sz.: *oraz* OklSz.; első köznévi Schl. szój.;« (i. m. I, 123).

A *Schlägli szójegyzék* említett adata (1400—1410 tájáról) a következő: 393. *palmes* — *araz-arasz* (vö. SZAMOTA: A *Schlägli magyar szójegyzék*, 23)

Az OklSz. 1443-ból idézi a szóra a következő adatot, amely az *arasz*-nak mérték jelentését értelmezi is: »Duo vasa vinorum quorum quodlibet decem mensurarum manuum et palmarum wlgo *Araz* sit et existat Vniuersis et singulis keneziis« (i. m. 27). Az 1487-ből való *Gyöngyösi*

A *-gal jelölt adatok az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből valók.

latin-magyar szótártöredék-ben s az 1533-ból való Murbellius-féle latin-magyar szójegyzékben nem fordul elő.

PESTI GÁBOR hatnyelvű szótárának (*Nomenclatura sex linguarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae, Germanicae*) már az első, 1538-ból való kiadásában megvan az *arasz* a 6. fejezetben (a lapok számozatlanok), amelynek címe: *De hominibus & omnibus partibus eius interioribus & exterioribus*. A következő a sorrend: latin: *palmus*, olasz: *palmó*, francia: *paulme*, cseh: *pied*, magyar: *arasz*, német: *einespann*. Az 1550-es, 1561-es, 1568-as kiadásokban ugyanígy találjuk.

CALPINUS szótárának 1585-ből való, már magyar értelmezéseket is tartalmazó kiadása ismeri a szót, de csak ilyen jelzős szerkezetben: *első arasz* (értsd 'kis arasz', ld. még később!): *licas* — *Első arasz* (Cal. 602, vö. MELICH: Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből, 188).

SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS szótáriródmunkra nagy hatást tevő művének, a »*Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Vngaricum*...« című latin-magyar szójegyzéknek már az első, 1590-es kiadásában is megtalálható az *arasz*. (Az adat valójában korábbi a CALEPINUS -félénél is, mert a szótár csak a szerző halála után jelent meg nyomtatásban, SZIKSZAI pedig 1576-ban már meghalt.) E szótárba két helyre is bekerült a szó, mert SZIKSZAI FABRICIUS — kora humanista pedagógiai elveinek megfelelően — fogalmi körök szerint csoportosítja a megtanulásra szánt latin szavakat magyar értelmezéseikkel együtt. Előfordul a szó a 31. lapon a *Herbarum partes* című fejezetben: »*Dodrantalís — Egi arasz*« (vö. MELICH: Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből, 29). Természetesen nem olyan értelemben növényrészt jelölő szó itt az *arasz*, mint például az ugyanezen a lapon található: »*Arista vel spica — Buza fő vag kalasz*« (i. m. 29). Bizonyára a növény nagyságának megjelölésére alkalmas kifejezésként került ide az 'egy arasz', ugyanúgy, mint az ugyancsak e fejezetben található: »*Cubitalís — Egy singni szaru*« vagy a »*Semicubitalís — Fel singni*« (i. m. 29).

Megtalálható a szó még a mértékneveket felsoroló fejezetben is (ennek címe: *Dimensionem seu mensuram corporum significantia, item ponderum et mensurarum nomina*), a szójegyzék 100. lapján, az *öl*, a *lépés*, a *futamatnyi föld* társaságában: »*Spithama, palmus minor — Arasz*« (vö. MELICH, i. m. 53).

Annál értékesebbek SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS szójegyzékének adatai, mert mutatják, hogy a korabeli élő nyelvben igen gyakori mértékjelölő szó volt az *arasz*, hiszen csak onnan ismerhette és vehette be a szójegyzékbe a szerző. Tudjuk ugyanis, hogy MURMELLIUS latin-magyar szójegyzékét felhasználta műve írásánál: »SZIKSZAI a maga Nomenclaturáját kora legjobb humanista forrásai alapján készítette; e források közül egyet kétségtelenül ki tudunk mutatni, s ez MURMELLIUS Lexicon, a melynek latin-német-magyar kiadása ismeretes volt SZIKSZAI előtt« — írja MELICH a szójegyzék elé írott bevezetésében (i. m. 5). MURMELLIUSnál viszont nincs meg a szó, SZIKSZAI ezt a maga szókincséből vehette be szójegyzékébe, bizonyára azért, mert gyakran hallotta, maga is használta, s így fontosnak tartotta.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT *Dictionáriumának* mindegyik kiadásában megvan szavunk. Értelmezése: Spithama, palmus,¹ csak az 1708-as, német értelmezésekkel bővített kiadásban találjuk így: »Arafz, spithama, Pulmus.² Eine Spanne St. Vier Fingerbreit vier Zoll. (MA.: Dict. ungarico-latino-germanicum 18). Megvan a szó e kiadásokban még a *Spithama* és *Palmus* címszók alatt is. A későbbi kiadások itt sem mutatnak lényeges eltérést a korábbiaktól. Az 1604-i kiadásban így találjuk: »Spithama, g. f. Egy Araz. Harom maroc, vagy tizenket uyni hofzu.« (MA. Dict. Latino-Vngaricum, lapjelzet: spondylus,). A 2. és 3. kiadás címszava görög (σπιθαμή), a 4. német értelmezéssel (Eine Spanne) bővebb. A *marok* szó itt 'tenyérnyi' jelentésű, *marok* = 'behajlított hüvelykujjú tenyér', csak így érthető, hogy szerinte az *arasz* 'három marok' vagy 'tizenkét ujjnyi hosszú'. A három marok: háromszor négy ujjnyi szélesség vagy hosszúság. Kiderül ez abból is, ahogyan a *Pálmus*-t értelmezi: »Pálmus, g. m. Negy uyni. Item, Arafz, tizenket uyni.« (MA.: Dict. Latino-Vngaricum, lapjelzet: Pam. —) Ez csak azt jelentheti, hogy a latin *palmus* szó első jelentése 'tenyér, tenyérnyi', ez megfelel 'négy ujjnyi'-nak, második jelentése 'arasz', vagyis 'kiterjesztett ujjú tenyér', ez megfelel 'három marok' azaz 'tizenkét ujjnyi'-nak. A *Pálmus* címszót a későbbi kiadások szintén így értelmezik, a 2. és 3. kiadás ugyancsak tartalmaz görög, a 4. német értelmezést is.

Megvan az *arasz* a Prágában 1605-ben megjelent LODERECKER-féle hétnyelvű szótárban is, szintén mértéknévként. Az adat azért is értékes, mert a szót *arasz*t alakban őrzi. Így találjuk: »Latine: Palmus, Italice: Palmo, Dalmatice: Peddaly, Bohemice: Pšub, Polonice: Pładz, Germanice: i Spanu, Vngarice: Arazth.« (P. LODERECKER: *Dictionarium septem diversarum linguarum* . . ., lapszám nélkül, a P betűnél, a *Parcere* jelzésű lapon). A második rész magyar-latin szójegyzékében is megvan ugyanilyen alakban: »Arazth Palmus.« (i. m. *Arny*- jelzésű lapon).

PÁPAI PÁRIZ FERENC *Dictionáriumának* első, 1708-i kiadásában ugyanúgy megtaláljuk a szót az *Arafz*, a *Spithama* s a *Palmus* címszoknál, mint MA. szótárában, azzal megegyező értelmezésekkel. (vö. PP. I, 413, 542; II, 8). Ezenkívül a *dodrans* címszó alatt ezt találjuk: »Kilentz nehézék, Három fertály, Egy arafz Sulcus dodrante altus: Egy arafz-nyira mély barázda.« Tehát PP. már példát is szerkeszt. Külön van nála *dodrantal*is címszó is, jelentése: »Kilentz nehézékn, Egy arafzni, Három fertályni.« (PP. I. 204). (Fontos adat ez, mert a korábbi szótárak az *arasznyi* származékot nem jegyzik fel.) PÁPAI PÁRIZ szótárának későbbi kiadásaiban is megtaláljuk az *arasz* szót.

SIMAI KRISTÓF 1809-ben kiadott *Vég tagokra szedetett Szó-tárának* a névszokat tartalmazó I. kötetében is megtaláljuk szavunkat, a korábbi szótárakból átvett értelmezéssel: *Arasz: Spitama*. (i. m. I, 225).

MÁRTON JÓZSEF: *Lexicon trilingve Latino-Hungarico-Germanicum* (1818) című szótárában a szerző a latin *palmus* szó másodlagos, mérték jelentésének értelmezésére felsorolja az általa ismert magyar mértéknéveket, így kerül ide többek között az *arasz* is. Megkülönböztet *palmus*

¹ Az 1604-es, első kiadás lapjai még számozatlanok, ebben az *Artzulat* jelzésű lapon van a szó; az 1611-es kiadásban a 18. lapon, az 1621-ből valóban a 13. lapon.

² A *Pulmus* hibás alak, minden korábbi kiadásban *Palmus* található.

minor-t és *palmus maior*-t, de csak az utóbbi értelmezésénél használja az *arasz* ill. *arasznyi* szavakat, »Palmus, i. m. 2. *tenyér*, *tenyérformájú lap*; die flache Hand oder Gestalt derselben. Per manus palmum. Vitr. *tenyérrel*; mit der flachen Hand. 2) *kettős mérték neme*, Palmus minor; egy *tenyérnyi*, vagy *négy ujjnyi szélesség*, egy *lábnyom negyed része*; die Breite von vier Fingern oder vier Zoll. Vitr. Palmus major; egy *arasznyi*, egy *arasz*; eine Spanne oder zwölf Zoll. Plin.« (MÁRTON J.: i. m. 442.) Megvan az *arasz* szó e szótárban a *Dodrans* (i. m. I. 910) és a *Spithama* (i. m. II, 1285) címszónál is, a német értelmezése mindkét helyen: eine Spanne.

KRESZNERICS *Magyar Szótárában* (1831—32) is megtaláljuk a szót, jelentését a szótáríró MA. és PP.-re hivatkozva a már ismert *spithama*, *palmus* szavakkal határozza meg (vö. Kr. I, 10).

A CzF.-ban megtaláljuk az *arasz* részletes, magyar nyelvű értelmezését is: »Hosszmérték kezujjaink eszközlése által, ti. a kinyújtott hüvelykujj hegyétől a szintén kinyújtott közép vagy kisujj hegyéig terjedő hosszúság teszen egy araszt, körülbelül egy réfnegyedet.« (CzF. I, 193). Feljegyzi az *araszt* változatot is.

BALLAGI teljes szótárában — bizonyára CzF. nyomán — hasonló értelmezést találunk: »*Arasz*, fn. tt.-t; a kinyújtott hüvelykujj hegyétől a kinyújtott közép v. kisujj hegyéig terjedő hosszsmérték; (BALLAGI MÓR.: A magyar nyelv teljes szótára I, 42.) Szintén közli az *araszt* alakot is.

Az említett szótárak a szónak egyetlen, ún. *mérték*-jelentését jegyzik fel, a későbbiek sokszor felhasználva a korábbiak adatait. Rendszerint egy-egy szavas értelmezéseikből a szó élőnyelvi jelentésárnyalatait nem ismerjük meg.

2. A szótárak után lássuk a kódexeket. Bennük az *arasz* szó ritkán fordul elő. A legtöbb kódexben elvéve, egyszer-egyszer kerül csak elő, sokban egyáltalán nem találjuk. A NySz. is csak a Winkler és a Gömörý kódex azonos szövegű helyeit említi. De ezek annál érdekesebbek, mert a szónak az eddig látottnál *konkrétabb* jelentését mutatják.

A Winkler kódexnek (1506-ból) az az egyetlen helye, ahol az *arasz* előfordul, a következő: »O Ihüs vilagnak gyaratoya zyveknek edő fseghe elmeeknek(nek) nagh laffufaga kyth sem egh meriteek igaz kerek fsegghel megh nem meerheth ky földeth *arazodban* be rekeztöd« (WinklK. 249).

A Gömörý kódexben (1516-ból) ugyancsak ezt olvashatjuk: »O Ihs. ez vylagnak teremtevye. zyueknek edeffsege es elmeknek nagy lafufaga. kyt sem egy mertek. Igaz kerek fseguel. meg nem (m)merhet. ky fevldet. *arazodba* be rekeztéd« (GömK. 104).

Az *araszodban* ill. *araszodba* szónak konkrét testrészes- ('marok', 'tenyér') jelentését a rajtuk lévő birtokos személyrag még jobban kiemeli. Persze, az is nyilvánvaló, hogy a szónak itt is érezzük mértéket, jelen esetben nagyságot kifejező jelentésárnyalatát.

Ugyanílyen konkrét jelentésárnyalatot figyelhetünk meg a nem sokkal későbbi, 1551-ből való HELTAI-bibliában: »Ki meri a vizeket markáual, es ki mértékli az egeket *araszszáual* (Helt.: Bibl. IV. 66; vö. NySz. I, 114).

3. *Arasz* szavunkra a következő századok kialakulóban lévő irodalmi nyelvében folyamatosan és bőségesen találunk adatokat. Feltűnő, hogy az *araszt* alak egyre gyakoribb, a szó mind *arasz*, mind *araszt* változatban

egyaránt használatos, mindkét változat szinte egyformán elterjedt. Ezért áttekinthetőség kedvéért a továbbiakban az *arasz* és *arasz*t alakokat tartalmazó adatokat külön csoportosítom. Ezen belül a konkrét jelentés-árnyalatot mutató adatokat külön említem meg.

A) Az *arasz* változat. GVADÁNYI *arasz* alakban használja a szót: »Felső ruhájának egy *araszszal* allya Hoszszabb volt« (GVADÁNYI: Fal. nót. 50.; 1790-ből).*

VERSEGHY szintén: 1806/1910 [A gerlice az erőszakoskodó verebet] nagy erővel visszataszítván, olyan ütést tett rá, hogy három *araszra* bakázott. (bakáz = kalimpál, bukdácsol). (VERSEGHY: Kisebb költ. 240.*; ugyanilyen alakban még: Tiszta magyarság 140, Ung. Sprach. 22).

JÓKAI műveiben elég gyakran előfordul a szó — ugyancsak *arasz* alakban — bár megjegyzendő, hogy más ősi, testrésznév eredetű mértékneveink jóval gyakrabban szerepelnek nála. A következő idézet is mutatja, hogy JÓKAI igen szívesen használja ezeket a régi mértékneveket, sőt igen stilszerűen állítja sokszor egymás mellé őket: »*Harmincz lépésre* tesszük a barriérét, adunk neki olyan komisz katona pisztolyokat, a mik egy ölnyre egy *araszszal* hibáznak.« (Jókai M. Művei, Cent. kiad. XVII, Fekete gyém. I, 197).

JÓKAINÁL többször találjuk az *arasz* szónak olyan jelentésárnyalatát, amely nem egyszerűen mértéknévnek, hanem a mérésre alkalmas kiterjesztett ujjú kéznek konkrét neveként mutatja a szót. Ilyen jelentésárnyalata van a következő részletben is szavunknak: »...*araszszal átérhető derekát* fehér, aranynyal áttört, keleti shawl ölelé, pálmákkal himzett végeit ölébe hullatva;« (Jókai M. Művei, Cent. kiad. IV. Egy magyar nábob II, 113—14).

Hasonlóak a következő adatok is: »...olyan karcsú termete nincs senkinek, mint neki, *arasszal át lehet érni a derekát.*« (Jókai XII, 50)*. »...a rettenetes barát... egyetlen roppant *araszával összemarkolta* a rabló mindkét kezét...« (JÓKAI: II, 90)*. Ebben az utóbbi mondatban egyáltalán nem érezhető a szó mérték jelentése.

ARANY ugyancsak *arasz* alakban használja a szót. Pl. »Körmeit Miklósnek a vállába mártja, Száját a fejénél két *araszra* tátja« (TOLDI: V. ének, 7. versszak). ARANY tudatosan használta az *arasz* alakváltozatot, mert az *arasz*t alakot helytelenítette. Erről meggyőződhetünk, ha a költőnek MADÁCH: Az ember tragédiája című művéhez írott jegyzeteit olvasuk. A második színhez fűzött megjegyzések között, ARANY kéziratos jegyzeteinek 2. lapján ez áll: »*arasz*t« helyett mindenütt jobb *arasz*, ha csak mérték nem parancsolja úgy«. A jegyzet a MADÁCH kéziratának 9. lapján előforduló *arasztnyi* szóra vonatkozik, ennek s a kéziratban található minden *arasztnyi* szónak *t* betűjét utólag húzta ki MADÁCH ARANY megjegyzésére, ez a kéziratban egészen jól látható (Vö. még Nyr. LIV, 39).

ARANYNÁL is megvan az 'arasszal átfogható derék' kifejezés. Ez egyébként igen kedvelt, divatos kifejezése a kor irodalmi stílusának, gyakran megtaláljuk a századvég szépirodalmi nyelvében. Az írók, költők gyakran használják pl.: »Coralie, dacára fenkölt gondolkodásának és *araszszal átfogható gyöngéd természetnek*,... nem ellensége a táplálóból eledeleknek. (BALÁZS S.: Vig elb. 166)*.

Igen csábító az a gondolat, hogy az *arasz* e jelentésárnyalata is a szó eredetibb jelentését őrzi. Mégis azt hiszem, közelebb járunk az igazsághoz, ha ezekben az esetekben tudatos írói, sokszor új szójelentést is teremtő tevékenység eredményének tartjuk a szónak ezt a jelentésárnyalatát, nem pedig az egymást követő generációk nyelvtudatában megőrzött és az újabb nemzedékek számára átmentett eredeti jelentésnek. Valószínű, hogy itt másodlagos konkrétizálódás történt. (Másként esnek a latba a korábban már említett, XVI—XVII. századi, hasonló jelentésű példák.)

A századvég műfordításaiban is elég gyakran találjuk a szót az imént látott jelentésben is. Pl. »És oly kicsiny *araszt* s újat feszítsz Egy mérhetlen mélységnek, mint az ész És félelem?« (Fejes I, Shaks.: Troilus 42)*. E műfordításrészlet is konkrét jelentését mutatja a szónak; nem a mérték jelentés látható itt. A szó ugyanis nem a kiterjesztett ujjú tenyérrel mért távolságot jelöli, hanem magának a kiterjesztett ujjú kéznek e helyzetben alkalmazott nevét. Természetesen itt is, mint az előbbi esetekben, számolnunk kell egy másodlagos konkrétizálódás lehetőségével, mert az itt látott példák esetében — ha nem is mértéknév a szó — mindig a *mérésre szolgáló kéz* nevéként szerepel.

Századunk irodalmi nyelvének szókincsében is megvan az *arasz*, bár inkább *-nyi* vagy *-s* képzős származékai a használatosak. Pl. »Sietni kell ilyenkor, mert a víz csalfa nagyon s im, ha *pár arasszal* alább száll, minden élet megakad rajta. (TÖMÖRKÉNY: Vizenjárók és kétkézi munkások, 33.; Engel Lajos könyvnyomdája, Szeged, évszám nélkül).

B) Az *araszt* változat. Az *araszt* alak is igen régi, a NySz. VERANCICS 1595-ben megjelent szótárára hivatkozva közli ezt a variánst. Ilyen alakot találtunk már LODERECKER szótárában is. Régebbi és újabb irodalmi nyelvünkben igen gyakori ez az alakváltozat, s egyaránt megtaláljuk a gyakoribb és ismertebb mérték jelentésben s a ritkább, konkrétan nevezhető jelentésárnyalatban. Lássunk egy néhány jellemző példát.

1790-ből: »ezen fáradságom által némelly neki világosodott, és kiderültt eszű, Egeket *araszttal* mér'sikelő a' tsillagok', vagy még a' Nap sugári' ragyogványát — is fellyül-halladó fényességű nagy tudományúaknak eleget nem tehettem«, (LETHENYEI J: Anonymus Előszó 12)* 1795: »Elejével földtül mért ő *négy arasztot*« (GVADÁNYI: Időtöltés 66)*.

1804-ből konkrét jelentésben, személyragosan: »nagyságjokra nézve, melyet *arasztjával* ki-mért« (DUGONICS: Jólánka II, 577)*. 1818-ból, ugyancsak konkrét jelentésben, személyragosan: »*Arasztommal* mértem a 'búza' kalászát« (KONDOR SÁM.: Tzéh-mester erköltsi gyűjteménye, 161)*. 1861: »nem volt nagyobb egy ember-*arasztnál* (MERÉNYI L. Er. népm. I, 17)*. 1864: »keresetet indítottak ... a szomszéd ellen, ki az egyik sarkon másfél *araszttal* beszántott. Egri népk. II, 32)*.

MADÁCH is *araszt* alakban használta a szót: »egy *araszt* idő által választva el tőlünk« (MADÁCH I.: Művei III, 436)*. Később ARANY hatására már *arasz*, *arasznyi* alakokat ír.

Előfordul, hogy sokszor ugyanaz az író mindkét alakot használja. Persze ez lehet a későbbi kiadások esetleges szövegrontása is. BAKSAY is bizonyára *araszt* alakban használta a szót, bár a Nagyszótár cédulaanyagában mind az *arasz*, mind az *araszt* változatra találunk tőle példát.

1876/1917: »Míg csak a végzetetlen fonal utolsó *arasz*tja is le nem fut.« (BAKSAY: Irod. dolg. I, 339).^{*} 1877: »mérve a Jánoska *arasz*tjával.« (BAKSAY: Gyalogösvény II, 209).^{*} A következő idézet *arasz* alakot mutat: 1899/1917: »Ki sem merem mondani, mily csekély volt az a segély, mai *arasz*szal mérve« (BAKSAY: Irod. dolg. II, 138).^{*} Lehetséges, hogy az író mindkét változatot használta, — ezt csak művei kézíratait olvasva dönthetnénk el — de valószínűbb, hogy az újabb kiadásokban változtattak az eredeti *arasz*t alakon.

Újabb irodalmi nyelvünkben inkább az *arasz* alak járja, bár előelőfordul az *arasz*t is.

A felsorolt adatok egyrészt az *arasz* szónak a jelentéséről, másrészt a szó kétféle alakváltozatáról adnak teljesebb képet.

A szó magyar értelmezést adó szótárainkból ismert 'hosszmérték' jelentéséhez hozzá kell vennünk a következő jelentésárnyalatokat is: 'a valaminek megfogására alkalmas helyzetben levő kéz neve', 'a mérésre kiterjesztett ujjú kéz neve'. Ezek a jelentésárnyalatok — akár megőrzött régiségek, akár újabb keletkezésűek — igen fontosak a szó eredeti jelentésének kikövekeztetéséhez.

4. Meg kell vizsgálnunk az *arasz* és *arasz*t alakváltozat egymáshoz való viszonyának kérdését is. A két alakváltozatot — mint már láttuk — közli CzF., BALLAGI, a NySz. szintén közli VERANCICS Dictionáriumból az *arasz*t változatot. Az EtSz. — természetesen — ugyancsak közli mindkét alakot. A régi TSz. (1838) nem ismeri, a MTsz. a palóc nyelvjárásból s Kapnikbánya vidékéről jegyzi fel. A SzamSz.-ban csak *arasz* alak van, az OrmSz. viszont *arasz*t-ot jegyez fel régi alaknak, az *arasz* változat csak újabban használatos. D. BARTHA K. az OrmSz.-ról irt ismertetésében írja: KERESZTES K. szótárszerkesztői munkájáról: »A KISS GÉZÁtól egyedüli alakváltozatként feltüntetett régies formák mellé felvette a jelenben gyakrabban vagy egyenlő mértékben használatos újabb alakot is (t. i. KERESZTES). Így iktatta be például ... az *arasz*t forma mellé az *arasz* ... alakot.« (MNY. XLIX, 249). A SzegSz.-ban is *arasz*t alakot találunk. A most készülő Új Magyar Tájszótár, céduláanyagának bizonyossága szerint a magyar nyelvjárások legtöbbszörében az *arasz*t alak járja.

5. Az *arasz*t -t-jének eredetére, szerepére többféle vélemény alakult ki. A két szóalak közül BUDENZ az *arasz* alakot tartja eredetibbnek (MUSz. 751). Ennek alapján SZILASI MÓRICZ az *arasz*t -t-jét járulék-mássalhangzónak tartja, olyan inetimologikus hangnak, amely »physiologiai úton fejlődött ugyan, de megmaradt még akkor is, midőn már megszűnt keletkezésének föltétele«. (Nyr. X, 486). Hasonló módon jött létre szerinte az *arasz*t (< *arasz*), mint a *rubint*, *tulipánt*, *forspont* szavak az eredetibb, -t nélküli alakokból. A -t szerinte azért került e szavak végére, mert ezek eredetileg »continua mássalhangzóra végződnek. Ha tehát olyan szóval kerülnek kapcsolatba, a mely szintén continua mássalhangzóval kezdődik, ... könnyen érthető a járulék t, d keletkezése«. (Nyr. X, 486). A keletkezett hang szerepe a két continua képzése közötti idő betöltése (vö. Nyr. X, 441). Ezt jelenti nála az, hogy 'a járulékhang fiziologiai úton jött létre'. A szóhoz járult inetimologikus hangnak a szó önálló használatában való megmaradása azután már analógia útján történik SZILASI szerint.

MUNKÁCSI BERNÁT képzőnek tekinti az *araszt* -t-jét, képzését tekintve pedig összeveti a *füs* -t (vog. *posim* 'ua'), a *ros* -t, *roj* -t (vog. *rüsi* 'roj'), *fajt*, *fajta* szavakkal (vö. NyK. XXVI, 312). (A *fajt(a)* és *füst* szavak ilyen magyarázatát az EtSz. is elfogadja, a *roj*t szóét nem.)

Harmadik lehetőségnek kínálkozik, hogy *tárgyragnak* tartsuk az *araszt* végső *t*-jét. SIMONYI — ismételten írván a magyar nyelvben található járulék-mássalhangzókról (SIMONYI Zs.: Két járulék-mássalhangzó, Nyr. L, 131) — lehetségesnek tartja, hogy az *araszt* szóvégi *t*-je az alanyi tőhöz félreértés következtében hozzátapadt tárgyrag, (bár korábbi véleményét sem veti el, amely szerint elképzelhető, hogy a *t* az *arasz* alakhoz esetleg mondatfonetikai úton tapadt hozzá). Ebben az esetben olyan nyelvi jelenség lenne tehát az *araszt*, mint a Sopron megyei *mecset* 'méc[s]', vagy a sok magyar nyelvjárásban (Dráva mell., Baranya m., Pest m., Jászság, Bács, Bars, Hont és Győr m.) használatos *meszet* 'mész' tárgyragos alakból alanyesetté vált szóalak (vö. Nyr. L, 132—33, LVII, 113). (Az *arasztnyi*, *araszto*s, *araszto*l származékok *t*-je is érthető lenne így az *araszt* alakból, hiszen a *meszet* újabb keletkezésű alanyi tő is szolgál újabb, hasonló képzések alapjául. Erre nézve érdekes a Nyr. XXVII. kötetének 372. és 426. lapján olvasható kérdés, ill. felelet. A kérdést GYULAI ÁGOST tette fel, s a következőképpen hangzik: »Érdekes volna megtudni, hogy a *mész* vagy *meszet* szóból eredő *meszelni* igének bővebb alakja a *meszetelni*, használatos-e Békésen kívül másutt is? Mindenesetre érdekes fölhangú ikeralakja a *maszatolni* (piszkítani) igének miként a *meszet* a *maszat-é*«. A kérdésre PORDÁN MANÓ így válaszol: »Mohácson a *mész* szót egyedül ilyen összetételben hallottam: *mészkemence* (mészegető). Egyébként csak: *meszet*. Ennek megfelelően így mondják: *meszetelni*, de így is: *meszelni*. — Ha a vidéki meszes ember elkiáltja magát: »meszet, meszet«, a gyermekek rímképpen visszakiáltanak: »Elveszett az eszed.«" A helyes válaszból kiderül, hogy a *meszetel* 'meszel' nem a *maszatol*-nak »fölhangú iker-alakja«, hanem a *meszet* 'mész' -l képzős származéka éppúgy, mint ahogyan a *meszel* is a *mész* szó *mesz*-tővéből alakult ugyancsak -l ige-képzővel.)

*Az arasz-szal, mint alaptaggal alakult jelzős szerkezetek,
összetételek*

1. Az *arasz* mértéknév jelentése: 'a széttárt hüvelyk- és a kis- vagy középső ujj közti távolság'. Mérfutunk azonban a *hüvelyk-* és *mutató-ujjunkkal* is. Ennek, az előbbinél kisebb *arasz*nak, *kis arasz*nak különféle elnevezései is vannak mind régi nyelvünkben, mind a mai magyar nyelvjárásokban. Ilyenek: *elő* vagy *első arasz*, *sánta arasz*, *kurta arasz*, *bakarasz*.

Az említett elnevezések közül legkorábban az *elő-* majd az *első-arasz* fordul elő. (vö. Nyr. LVII, 128). Az OklSz. 1494-ből idézi rá az első adatot: »Vasa vini VII. Vnum habet defectum Elewaraz (OL. D. 26.076)«. Majd 1553-ból: »Egh thongba waghyon puskaapor, kynek hozath themerdek segeth czernaua megmerthek, kynek vaghyon egh elew araz heya (OL. L. III. 16. 17). 1587: Eczeth wagon söpröstül ég elő araz (OL. UC. 12/42)« (OklSz. 180).

Igen szép, a beszélt nyelv eleveenségét megőrző adat található e korból SOMBORY GERGELYnek egyik, NÁDASDY TAMÁSHoz írott levelében: »It létébe Nagyságodnak tudására attam vala, menyi el költ volna az aszonyom borában, úgy mint két *elő arasz*«. A levél kelte: Leuka, 1559 augusztus 26. (vö. TT. 1911, új folyam XII, 461; CSEFKÓ GYULA kéziratos adattára alapján fellelt s az idézett helyről kiegészített adat). A következő két adat ugyancsak a XVI. század végéről való, az erdélyi fejedelem udvari főszakácsmesterének »*Szakács tudományából*«, s az összetétel *-nyi* képzős származékát mutatja. A szakácsmester részletesen leírja, hogyan kell az apró halakat kirántani: »Rántsd meg az kövi halat sóval, apró czövekeket csinálj neki, mikor meg akarod rántani, mosd ki az sóból, vonogasd az czövekben, az kopoltóján általmenjen az czövek, keverd lisztben, hánd úgy az hév vajban. Az czövekeknek hosszasa egy *elől arasznyi* legyen, vagy valamivel hosszabb. Akár minemű apró hal legyen, az rántásával így élj.« (RADV. Szakácskönyv. 140.). A keserű lapuból készült saláta receptjét pedig így írja le: »Mikor az keserű lapunak egy *elől arasznyi* az ina, vágd el. Az olaszok így élnek vele: tálban metélik vagy tányéron, megsózzák, borsolják s úgy eszik meg. Mi magyar szakácsmesterek szintén úgy sózzuk be, mint az ugorkát, vagy saláta köröt; igen élünk vele, míg elérkezik az saláta s az ugorka. Ezt is meg szoktuk fonynyasztani.« (i. m. 183, mindkét adat CSEFKÓ GYULA kéziratos adattára alapján fellelt, az illető műből kiegészített idézet). A fenti adatok azt mutatják, hogy az élő nyelv gyakori szava volt ez az összetétel.

Viszonylag korán bekerül a szó a szótárakba is. MA., PP. minden kiadásában megvan a görög 'lichas' értelmezéseként, de a magyar részben külön címszó alatt is. Érdekes, hogy a magyar—latin részben így találjuk: *előarasz*, de amikor a *lichas*-t értelmezik vele, mindig *első arasz* alakban szerepel. KRESZNERICS a fenti szótárakra hivatkozva szintén közli, három helyen is megtaláljuk benne ezt az összetételt: az *arasz*, a *bak* s az *elő* címszó alatt. Az első helyen 'spithama minor'-nak fordítja, a *bak* címszó-nál a *bak-araszt* értelmezi vele, az *elő* címszó alatt pedig MA.-ra hivatkozva 'lichas'-nak fordítja. (vö. Kr. I, 10, 28, 121). Cal. — mint már láttuk — *első arasz* alakban jegyzi fel, a »licas«-t fordítja így (Cal. 602). A NySz. MA.-, PPl.- és Kr.-re hivatkozva közli adat nélkül; a felsorolt szótárak alapján így értelmezi: »*elő-arasz*: lichas MA. PPl. spithama minor Kr.« Zárójelben megjegyzi: [bockspanne] (vö. NySz. I, 114).

A felsorolt adatokban az összetétel előtagja *elő*-, *első*- vagy *elől*-. Ezek az előtagok a 'hosszmérték' jelentésű *arasz* utótág jelentéstartalmát így módosítják: 'az elől lévő, első ujjakkal (hüvelyk- és mutatóujjal) mért arasz'. A három alak közül az *előarasz* a legrégibb, mint ahogyan az *elő* határozószó (> melléknév) is megelőzi az *első* melléknévet. Az összetétel előtagja az *előarasz* és az *elől-arasz(nyi)* esetében logikai szempontból helyhatározó, grammatikai szempontból (az *első-araszban* logikai szempontból is) mindhárom esetben jelző.

2. *Sánta arasz*. A NySz. nem ismeri. A kifejezést megtaláljuk az 1825-ből való *Lexicon Budense*-ben a *bakarasz* szinonimájaként »spitama brevis«: »eine kurze spanne« latin, ill. német értelmezéssel (Lex. Bud. 90, vö. Nyr. XVII. 319). A MTSz. is közli Háromszék m.-ből a *sánta-arasz*-t, jelentése szerinte is azonos az *elő*- meg *kurta arasz* jelentésével:

'a hüvelyk- és a mutatóujjal mért arasz' (MTSz. II, 342). Az újabb táj-szótárak WICHMANN csángó szótárát kivéve nem ismerik. (Ugyanebben az értelemben a *bakaraszt*-t jegyzik fel.) WICHMANN szótára szerint is az előbbiekkal egyező a jelentése: Spanne zwischen Daumen- und Kleinfingerspitze (i. m. 7).

Népmeséinkben megvan, pl. »Még az óperenciás tengeren is egy *sánta arasz*-szal túl: volt egyszer egy király.« (BENEDEK E.: Szék. Tünd. 221).* »Az óperenciás tengeren egy *sánta arasz*-szal túl« (BENEDEK E.: Pásztormesék, 36).*

E jelzős szerkezet létrejöttében bizonyára közrejátszott a *sántítás* képzete, a megszokott, szabályos mozgástól való eltérés: bicegés vagy a gyermekek fellábon való sántikálásának emléképe. Hiszen az arasszal való mérés megszokottabb formájától is különbözik a 'széttárt hüvelyk- és mutatóujjal': a *sánta arasz*-szal történő mérés, s emellett — ha több arasznyi távolságot mérünk ismételten széttárt és összehúzott ujjaink segítségével — ez a mozgás igen emlékeztet a lábbal végzett hasonló mozgásra: a lépkedésre. Az is meggondolandó, hogy a sántító, sántikáló ember vagy gyerek a rendesnél kisebbet lép. Érthető tehát, hogy a kis arasszal történő mérés a sántítás emlékképét kelti fel, így veheti fel a *sánta* jelzőt *arasz* szavunk.

3. A harmadik, szinonim kifejezés ugyanerre a fogalomra a *bakaraszt*. Ez az összetétel sem található meg a NySz.-ban. Az általam ismert legkorábbi adat 1791-ből való, CSENÁLOSSI RAVAZDY ANDRÁS Méh Tolmácsa c. művéből: »Ha tehát a méhet meg akarod ölni, azt nem bűdös kövel, hanem pöfetek füstivel fojtsd meg, áss a föld színén egy fél áso nyomnyi kerekded gödröt, ... egy darab pöfeket egy *bak-arasz* hegyes fába vonj belé, szúrd le a készített gödörnek közepére és gyűjtsd meg! (vö. VAJTIČKY EMÁNUEL: Ravazdy András Méh Tolmácsa, Nyr. XLII, 353).

CSEFKÓ GYULA kéziratos történeti adattárában megtalálható az összetétel mértékképzős melléknévi származéka 1795-ből: »Ebből ajándékozott volt énnékem edgy jó *bakaraszni* darabot.« (WESZPRÉMI I.: Magyarország öt különös elmélk., 135). CSEFKÓ a cédulára feljegyezte a *bakarasznyi* jelentését is: »*bak-arasznyi* „A hüvelyk és mutatóujjal mért arasz”«; talán azért, mert ő maga sem ismerte a szót a maga szókincseiből.

A *Lexicon Budense*-ben megvan már a *sánta arasszal* együtt: »*bakaraszt*, *sánta arasz*: spitama brevis: eine kurze spanne« (vö. Nyr. XVII, 319).

KRESZNERICS Magyar Szótárában szintén szótárazva találjuk. A *bak* címszó alatt ezt olvassuk: »*bak-arasz*: elő-arasz. NAGYVÁTHI G. Aszszony p. 154.« (i. m. I, 28). NAGYVÁTHI e munkája csak halála után, 1820-ban jelent meg Pesten, tehát az adat ennél korábbi.

Megtaláljuk még a *bakaraszt*-t ugyanezen szótár 10. lapján az *arasz* címszó alatt is, ugyancsak NAGYVÁTHI G. Aszszony című művére hivatkozva.

CzF. is közli, értelmezése: »a hüvelyk hegyétől a mutatóuj hegyéig terjedő arasz.« (I, 193). BALLAGI teljes szótárában is megvan, de nyilván téves értelmezéssel: »a hüvelyk hegyétől a *középuj* hegyéig terjedő arasz«. (Az én kiemelésem). Minden olyan szótár (CzF., MTSz., SzamSz.,

SzegSz.) ugyanis, amely magyarul értelmezi a szót, a 'hüvelyk- és mutatóujj által mért arasz'-nak mondja; azt is láttuk, hogy az elő- és sánta arasz, amelyek szinonim kifejezései a bakarasznak, ugyanezt jelentik. Viszont az arasz nemcsak a hüvelyk- és kisujj, hanem a hüvelyk- és középső ujj közti távolságot is jelenti (vö. OrmSz. 17). BALLAGI tehát a kis- és nagy arasz jelentését a bakarasz szó értelmezésében összetévesztette.

A bakarasz szót több nyelvjárásban ismerik, ezt mutatja a MTSz., a Nyr.-re hivatkozva közli a szót Szatmár m. Nagybányáról és a Székelyföldről. A szót ugyanúgy értelmezi, mint a CzF., összeveti a kurta-, ill. előarasz-szal (MTSz. I, 83.; vö. még Nyr. IX, 175.; XIII, 577). A SzamSz.-ban (I, 58) és a SzegSz.-ban (I, 104) megvan a szó a már ismert jelentésmeghatározással, az OrmSz.-ban és WICHMANN csángó szótárában viszont nincs meg.

A szó a köznyelvbe nem került be; a Nyelvőr 1888-ban megjelent XVII. kötetében még a 'Lexicon Budense érdekesebb magyar szavai' között közli ALEXICS GYÖRGY (vö. Nyr. XVII, 319), de még 1913-ban, a Nyr. XLII. évfolyamában is ezt olvashatjuk VAJTICZKY már említett cikkében: »Ezúttal a Méh Tolmátsban előforduló néhány ritkább szóhasználatot mutatok be.« (Nyr. XLII, 353).

A szó a köznyelvben, de sok nyelvjárásban is legfeljebb csak a Fehérlófia mese Bakarasz nevű törpéje neveként ismert. Kevésbé közismert voltáról tanúskodik a Népünk és Nyelvünk 1931-ből való III. évfolyama Kérdések című rovatának 40. kérdése is: »Gaal József egyik novellájában olvasom: Úgy hozzá készült a beszédben, mintha legalább is a Bakarasz meséjét akarná elregélni (ÖM. II. 214. l.). Ismeri-e az alföldi nép ezt a szólást, vagy a bakarasz meséjét.« Aláírás: DÖMÖTÖR SÁNDOR (NéNy. III, 237). Az e kérdésre küldött feleletekből megtudjuk, hogy vannak nyelvjárások, melyeknek élő tájszava még a 'kis arasz' jelentésű bakarasz szó, de többnyire már csak személynévvé vált alkalmazását ismerik a mesében szereplő nagyszakállú törpe neveként. Legtöbb válasz a Jászságból, Jászberényből érkezett, ahol a mesét jól ismerik. Érdekes, hogy ahol él még a szó eredeti jelentésében (pl. Kiskunhalas, Gödöllő), ott a »Bakarasz« meséje ismeretlen.

Hogy a 'sánta, kurta arasz' jelentésű bakarasz hogyan válhatott a mesebeli törpe nevévé, az igen kézenfekvő. A Fehérlófia mesetípusba tartozó mesék legtöbbször szereplő nagyerejű törpe párányi voltát, a nagy ereje és kicsiny termete közti ellentétet akarja a név még inkább hangsúlyozni. Az ebbe a típusba tartozó 23 lejegyzett mese¹ közül 13-ban szerepel ez a nagyerejű törpe, aki a három mesehősnek: Fanyűvőnek, Kőgyűrőnek és Hegyforgatónak (más néven: Vasgyűrő, Kőmorzsáló v. Kőmorzsoló, Hegyhengergető stb.) a hasáról eszi meg a forró kását vagy a sült húst. A törpe a meseváltozatokban különböző neveken kerül elő. E nevek mindegyike a törpének valamilyen jellemző tulajdonságát jelöli meg, hosszú szakállára vagy apró termetére vonatkozik.

¹ Bibliográfiáját lásd Solymossy S.: Népmeséink sárkányalakja, klny. az Ethn. 1931. évi 3. füzetéből, 14. l.; a 7. meseváltozat helyesen Istvánffi idézett könyvének nem 11., hanem II. meséje, a könyv különben összesen csak tíz mesét tartalmaz. Újabb, teljesebb számbavételét lásd Berze Nagy János: Magyar népmesetípusok c. könyvében. Én az előbbi bibliográfia alapján számoztam a meseváltozatokat.

Nagy szakálláról kapta nevét a következő meseváltozatokban: 1. (*Heecscsin szakálás ördög*; vö. PINTÉR S.: A népmesékről, 70. l.), 7. (*Hét-sinyű-szakállú* vagy csak *Hétsinyű*; vö. ISTVÁNFY Gy.: Palóczi mesék a fonóból, 20.l.), 10. (*Hétsingszakálu*; vö. KÁLMÁNY L.: Hagyományok II, 5.), 11. (*höcsön szakállú*; *höcsön 'hosszú'* vö. Nyr. II, 370), 15. (*sing-szakállú öreg embör*; vö. M. Népkölt. Gyűjt. VI, 350). (Azokban a mesékben is, amelyekben nem vált a törpe nevévé egy-egy fentiekhez hasonló kifejezés, igen gyakran találjuk jelzőként ezt: *nagyszakállú*, pl. *nagyszakállú Kisember*, mint a 17., 20., 21. változatban, vö. M. Népkölt. Gyűjt. IX, 4; uo. XIII, 11; uo. XIII, 17).

A mesék másik csoportjában kicsiny termetéről kapta nevét a nagyerejű törpe. Így találjuk ezt a 13. változatban (*pöttön emberke*; vö. Nyr. XXXVII, 368), a 17.-ben (*kis ember*; vö. M. Népkölt. Gyűjt. IX, 3), a 20.-ban (*Kisember*; vö. M. Népkölt. Gyűjt. XIII, 11), a 21.-ben (*Kis ember*; vö. M. Népkölt. Gyűjt. XIII, 16) s azokban, amelyekben a törpe parányi voltát a *bakarasz* ~ *bakaraszt* szó vagy mértékképzős származékából alakult személynév jelöli meg. Az is előfordul, hogy ugyanabban a mesében több neve is van a törpének. A 13. meseváltozat hol *pöttön emberkének* (amint már láttuk), hol *bakarasztnak* nevezi: »Hej — mongya a szépséges ezüst lány — nehéz dolog aszt a *bakaraszt* legyőzni, hanem itt egy ezüst gyűrű, eszt huzd az ujodra, s tüstént erősebb lész 300 embernek az erejével, — háha megsegit.« (Nyr. XXXVII, 369). A 19. meseváltozatban nyomon követhetjük azt is, hogyan válik az eredetileg konkrét jelentéstartalmú *bakarasztnyi*, *bakarasztos* melléknév jelzői használaton keresztül önálló tulajdonnévvé. »Odajön egy *bakarasztnyi* magas s 7 sing hosszú szakállú emberke, Bakonyszegi.« (M. Népkölt. Gyűjt. XIII, 4). »Hozzá is hozzáment a *bakarasztos* emberke.« (M. Népkölt. Gyűjt. XIII, 5). »Továbbmendegélve, legszebb fény tünt szemébe: az volt az aranyvár, *bakarasztnyi* Bakonyszegi lakása. Asszonya a legeslegszebb asszony volt. *Bakarasztnyi* Bakonyszegi már huszonnégy mérföldről hajította haza a buzogányt; de ő negyvennyolcz mérföldre vágta vissza. *Bakarasztnyi* mindjárt tudta, kivel van dolga.« (M. Népkölt. Gyűjt. XIII, 7). A következő részben már csak *Bakarasztnyi* néven emlegeti a mesemondó: »Ekkor *Bakarasztnyi* előhozott két kardot, hogy vívjanak... A vár asszonya Csonkatehén fijának vizet adott, *Bakarasztnyi*nak pedig bort, melytől még melegebbje lett.« (M. Népkölt. Gyűjt. XIII, 7—8).

Mindebből látható, hogy a *Bakarasz* ~ *Bakaraszt* nevű mesebeli törpe nevét az ugyanilyen alakú köznévről kapta. Éppen olyan elnevezés ez, mint a *Hüvelyk Matyi*, *Hüvelyk-pici*, *Borsszem* v. *Babszem Jankó*.

A *bakarasz* összetétel eredetére BEKE ÖDÖN-nek az a véleménye, hogy »A *bak-arasz* a német *Bockspanne* szószerinti fordítása.« (Nyr. LVII, 128). Ez a magyarázat igen tetszetős, de az a nehézsége, hogy *Bockspanne* összetétel sem a régibb, sem az újabb *német*—*magyar*, *német*—*másnyelvű* szótárakban nem található, pedig a *Bock*-előtaggal a németben igen sok összetétel alakult. Ezt az összetételt GRIMM sem veszi fel szótárába. BEKE ÖDÖN érdeklődésemre írt szíves válaszában azt írja, hogy a szó megvan SIMONYI—BALASSA *magyar*—*német* szótárában a *bak* címszónál (i. m. II, 23). Azonban e szótárnak *német*—

magyar kötetében sem találunk *Bockspanne*-t. Megvan a szó már a *Magyar Tudós Társaság* 1838-ban kiadott, kétkötetes magyar—német, német—magyar Zsebszótárának I. (magyar—német) kötetében is (Tzs. I, 41), s ez jóval korábbi SIMONYI—BALASSA említett szótáránál. Ez azonban nem igazolja a magyar *bakarasz* *tükörszó* eredetét. Mivel csak magyar—német szótárakban van meg a *Bockspanne*, úgy látszik, hogy a magyar szótárszerzők az általuk ismert magyar *bakarasz* szószerinti visszaadására alkotják meg a német összetételt. A magyar nyelvben jött tehát létre a *bakarasz* összetétel. Keletkezése így képzelhető el: volt és van a magyarban a *bakarasz*-nál régebbi összetétel, amelyben a *bak*- szónak mint összetétel előtagjának kialakulhatott 'kis' szekunder jelentése: »Bak [zán. és Bak. [zekér, melyet a' gyermekek játéokra tsinálnak magoknak ve[sz]zöböl.« (BARÓTI SZABÓ DÁVID: Kisded szótár²: 15, vö. még MTSz. I. 84: *Bak* címszónál). Az ezekből az összetételekből elvont 'kis' jelentésben hozzájárulhatott a 'kis arasz' jelentés kifejezésére az *arasz* szóhoz a *bak*- előtag.

Meg kell még említeni, hogy a SzegSz.-ban van egy variánsa is a *bakarasz* szónak: *bakaaraszt*. Ez az alak minden bizonnyal a népetimológia alkotása.

4. A moldvai csángó nyelvjárásban van ilyen összetetelpár is az *arasz* utótaggal: *parasztarasz* — *vajdaarasz*. A *parasztarasz* jelentése megegyezik a 'rendes arasz' jelentésével, a *vajdaarasz* ennél egy hüvelykkel nagyobb (vö. Nyr. XXX, 175). WICHMANN csángó szótárában is megtalálható az *árás* címszónál: »*párászt*-á. 'Bauernspanne', grosse Spanne, der Abstand zwischen den Enden des Daumens und des Kleinfingers: *vajdás*-á. 'Wojwódenspanne' = ein *párászt*-a. + die Länge des Daumens, ca 28 cm.« (i. m. 7).

5. BÁLINT SÁNDOR Szegedi szótárában *falarasz*-t is feljegyez a *gombozás* címszó alatt. A következőket írja a gombozásról: »Úgy történik, hogy gyerekek sorban egymás után nagy csontgombot ütnek két ujjuk közé fogva a falhoz. Ha a gomb a már kiütt gombhoz arasznyira repül, akkor egy gombot köteles adni, akiét így megközelítették, annak, akié a nyertes gomb. Mindenki csak egy gombbal játszik. Akinek az ütése csak a faltól egy arasznyira jut, az újra üthet, de esetleges találata ilyenkor nem érvényes. Társai már előre figyelmeztetik: *falaraszt*, *nem ütsz gombhon*«. A gombozás már kihalt módjai Kov. 422.« (SzegSz. I, 510—11). A fenti leírásból kiviláglik, hogyan jött létre ez a jelzős összetétel. Az *arasz* szónak itt alkalmi jelentést ad a *fal*- előtag, az összetétel akkora távolságot jelent, amekkorát a *faltól arasszal lehet mérni*.

6. A gombozásnál, de a golyózásnál és más ún. dobó játékoknál is szokás más vidékeken is az arasszal való mérés. íj. GULYÁS JÁNOS írja a gyulai gyermekjátékokról írott cikkében: »Mértékül az araszt szolgál, mely kétféle, ún. 1. nagy araszt, 2. tyúk araszt. A nagy araszt a nagy ujj¹ végétől a gyűrűs ujj végéig terjed. A tyúk araszt a nagy ujj¹ végétől a mutató ujj végéig terjed. Ha az ujjak rajta vannak a golyókon, gombokon stb. »megvan«, ha csak a körmök érik, »körmös«. A golyózás mindég egy, a gombozás stb. mindég két araszra játszódik.« S ezt

¹ Nagy ujj minden bizonnyal annyi, mint 'hüvelykujj'.

fűzi még hozzá: »Az araszttal mérés igaztalan, mert néha a játszókat arasztjai közt 1—2 cm különbség is van.« (Ethn. XXIII, 349). Íme, a gyermekjátékok nyelvéből előkerült az *elő-*, *sánta-*, *bakarasz* mellé az e szavakkal jelölt fogalomnak egy újabb neve: a *tyúkarasz*. Ugyanolyan elnevezés ez, mint az ugyancsak a gyermekjátékok nyelvéből ismert *tyúklépés* 'nagyon kicsiny lépés'.

Nem érdektelen még — a teljesség kedvéért — ide feljegyezni a pesti gyermeknyelvből a golyózás műszavai közül a kis- és nagy arasz elnevezéseit: »*kácli*: ha két golyó oly távolságba ér, hogy a kinyújtott mutató- és hüvelykujj átéri (alföldi *bakaraszt*).« »*span*: mint az előbbi, de a mutatóujj helyett a kisujj veendő (*nagyaraszt*).« (Nyr. XXX, 302). Az utóbbi kétségtelenül a német *Spanne* 'arasz' szóval azonos.

Az arasz származékai

Leggyakrabban előforduló származékok az *arasznyi* ~ *arasztnyi* és *araszos* ~ *arasztoz* melléknevek, de *araszú* és *araszkorá* melléknév is van. Igei származék: *araszol*, *megaraszol*. Lássuk ezeket közelebbről.

1. *Arasznyi*. Első szótáriróink nem veszik fel szótáraikba, bár a szó már a kódexekben is megtalálható. MÁRTON JÓZSEF szótárában megvan a *Stiphamaeus*, a, um, címszónál: »egy *arasznyi*, p. o. hosszúságú; eine Spanne lang. 2) Subst. *törpe*; ein Zwerg.« (i. m. II, 1285). A Magyar Tudós Társaság Magyar-német zsebszótára is közli (vö. Tzs. 28). CzF. értelmezése: »*arasznyi*, (ar-asz-nyi) mn. tt. *arasznyi*-t, tb. -ak. Arasz hosszúságú.« (CzF. I, 193). BALLAGI teljes szótárában az *arasz* cikkben találjuk, a CzF.-val éppen olyan feltűnő egyezést mutató jelentésmeghatározással, mint az *arasz*nál láttuk. A NYSZ. SÁNDOR ISTVÁN: Toldalék a magyar-deák Szókönyvhöz (Bécs, 1808) című munkája alapján így adja meg jelentését: 'palmaris, dodrantalis, unius spithamae (eine spanne breit, — spannen lang)'. A TihK.-ból idéz példát a szóra (TihK. 99), azután MÁTYÁS FLÓRIÁN *Nyelvtörténeti szótárkísérletére* hivatkozva MELIUS *Herbarium*-ából. Különösen szép a SZENCZI MOLNÁR ALBERT bibliafordításából vett NYSZ.-beli idézet, mely az *arasznyi* szónak időtartam rövidségére vonatkozó ritka alkalmazását örökíti meg: »Időm nálad czac egy *araszni*« (MA: Bibl. V, 19).

Az *arasznyi* szónak értelme tehát: 'Akkora, olyan hosszú, mint egy arasz; *arasz* nagyságú'.¹ Mivel az *arasz* önmagában is kicsiny mértéket jelöl, *relative* jelentheti valaminek egészen kicsiny voltát is, különösen átvitt értelmű használatban, az idő, az élet, a lét jelzőjeként.²

MADÁCH különösen szereti az *arasznyi lét* kifejezést; Az ember tragédiájában többször is megtaláljuk: »Mit képes tenni az *arasznyi lét*?« (MADÁCH: i. m. 17; 1861/1923.* A mű kéziratában a 9. lapon az *arasznyi* — ARANY javaslatára — a *t* áthúzásával *arasztnyi* alakból javítva). »Csak ember műve csillog és zörög, Melynek határa egy *arasznyi lét*« (i. m. 27;* a kézirat 15. lapján, az *arasznyi arasztnyi*ből javítva). »*Arasznyi lét*, mi sietésre int« (i. m. 32;* a kézirat 18. lapján, az *arasznyi arasztnyi*-ből javítva). »Emel majd a végetlen érzete. S ha ennek elragadna büszkesége, Fog korlátozni az *arasznyi lét*« (i. m. 245;* a kézirat 148. lap-

¹ A meghatározás a készülő Értelmező Szótár anyagából való.

² E jelentésáryalatokra is lásd a készülő Értelmező Szótár kéziratot anyagát.

ján az *arasznyi arasznyi*-ből javítva). *Arasz-élet* jelzős szerkezet van már KAZINCZYNÁL is: »Melly halom történeteket foghat által az ember a' maga *arasz-életével*,« (Kaz.: Munkái IV, 143; 1815).* Az *arasznyi élet*, *arasznyi lét* kifejezést azonban bizonyára Az *ember tragédiája* terjesztette el; megjelenése után egyre gyakrabban használt kifejezése lett a századvég irodalmi nyelvének.

Az élet rövidségét jelöli a következő idézetekben is a szó: »Mi az ember? pislogó gyöngé mécs; *Egypár arasznyiak* sugárai« (TOLNAI L.: Költ. 31; 1865).* »Szegény Vicza! Egész élete alig terjedt *egy arasznyira*« (HERCZEG F.: Mutamur 227; 1892).*

Az *arasznyi élet*, — lét kifejezéshez hasonló az *arasznyi idő* is, az *arasznyi* jelző itt is időtartam rövidségére vonatkozik. Pl. »Külön meg kell jegyezni, hogy a pásztorélet egész anyaga alkalmi gyűjtés eredménye, futó vázlat, mert *arasznyi idő* alatt nem is lehetett több.« (HERMAN O.: Ösfoglalk. 681).*

A tér jelzőjeként is relativ kicsinységet jelent a szó: »Tévedések, bűnök ellen Nincs más orvosság földi szerben, Mint földben *pár arasznyi tér*, A sírhalom« (GYULAI P.: Költ. 358; 1882).* »Kinek lelke végtelenbe szárnyal, Mi annak *arasznyi tér!*« (SZEMERE M. Munkái II, 4; 1882).* »Mint a világtalan vakandok Föltúrkál egy pár férges hantot, Úgy mivelék én *pár arasznyi tért*« (PALÁGYI L.: Évek 12; 1890).*

Természetesen — attól függően, hogy minek a jelzője — jelenthet a szó relativ nagyságot is pl. az efféle kifejezésekben: 'arasznyi jég', 'arasznyi betű'.

A szó alaki szerkezete világos: *arasz* ~ *araszt* alapszó + *nyi* mértékképző. Elképzelhető ugyan, hogy az *arasznyi* eredetileg éppúgy, mint a *könyökletné* ~ *könyökletnyi*, csak terminativuszként szerepelt, s a határozó jelzői használaton keresztül vált mértékképzős melléknévvé (vö. MÉSZÖLY: A -nyi képző eredete, NyK. XL, 298), ezt a feltevést azonban nem támogatják a vizsgált szó esetében nyelvi adatok. Valószínűbb, hogy — bár az *arasznyi* származék a kódexekben is megvan — a *suffixum* már mértékképző (és nem irányrag) szerepben járult az alapszóhoz.

2. *Araszos* ~ *araszto*s. E melléknév nincs meg sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban. CzF., BALLAGI közli, jelentését az *arasznyi* ~ *araszto*nyi jelentésével azonosítja. Nyelvjárásaink nagy része — azok, amelyekben az alapszó is *araszt* alakban járatos — *araszto*s változatban ismeri (vö. MTSz., SzegSz.). A SzamSz. *araszos* alakot közöl, az OrmSz. nem jegyzi fel.

Újabban mind az irodalmi- és köznyelvben, mind a nyelvjárásokban jelzői használatban gyakrabban szerepelnek az *arasznyi* és *araszos* melléknévi származékok, régi nyelvünkben maga az alapszó volt inkább főnévi jelzőként használatos.

Az *araszos* ~ *araszto*s melléknévnél szintén ismerjük viszonylagos nagyságot ill. kicsinységet kifejező jelentésárnyalatát. ARANY ízes nyelvben is megvan szavunknak: ez a két szerepe. Egyik levelében írja: »nálunk *araszos jégcsapok* fagynak a halandó ember bajuszára« (ARANY J.: Lev. I, 50).* A *jégcsap* jelzőjeként annak hosszúságát emeli ki, hiszen — különösen a bajuszra fagyó — jégcsap ritkán nő *araszosra*. Ugyanezt a

jelentésárnyalatot figyelhetjük meg a Toldi első énekében, mikor Miklósról ezt mondja: »Szörnyű vendégoldal reng *araszos vállán*.«

A mi századunk írói is szívesen használják. MÓRICZNÁL olvashatjuk: »A két jó járású ló könnyedén, repülve vitte a szekeret... a lábuk is táncosan járt az araszos mély, puha fehér porban.« (MÓRICZ Zs.: Mesék a zöld fűvön 61).^{*} GÁRDONYI írja: »*Araszos* fekete fürtjei borzasan környezték a fejét.« (GÁRDONYI G.: Ki-ki a párjával 67).^{*} Érezzük a szó eleven jelentésfelidéző, elképzeltető erejét a következő szép GÁRDONYI mondatban is: »A megszenesedett fekete ollófák nagy A betűket alkotva meredeztek a tető *araszos hamuján*.« (GÁRDONYI G.: Egri csillagok I, 78).^{*} Ellenkező jelentésárnyalatot mutat a következő adat: »...mi *araszos* politikát követénk... ímesszebbre látó helyett«. (BAJZA: Ellenőr 94. 1847).

Nyelvjárásainknak is gyakori szava az *araszos* ~ *arasztos* melléknév. Az utóbbi változat nagyobb nyelvterületen járatos éppúgy, mint alapszava, az *araszt* főnév. LŐRINCZE L. szentgáli gyűjtéséből való a következő adat: »A nagy disznónak *arasztos* vastag szalonnája is van.« (vö. az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagával).

Az *araszos* ~ *arasztos* melléknév az *arasz* ~ *araszt* alapszónak -s melléknévképzővel alakult származéka. Feltűnő, hogy a többi testrésznévből alakult mértéknevünknek (az *öl* kivételével) -s képzős származékát nem használjuk mértékjelölésre. Ennek az az oka, hogy az idetartozó testrésznevek -s képzős származékai az alapszótól jelentés tekintetében elkülönültek (pl. *lábás*, *ujjas*), s valamivel való ellátottságot jelentő szerepben nem -s, hanem -ú képzős alakban használatosak.

Itt kell megemlítenünk, hogy népmesékben ritkán előfordul *arasz-kora* melléknév is: »Hanem az *arasz*kora embernek se kelle ennél több, kapta Faegyenésítőt, s úgy teremte ahajt le, hogy derékig süppedett a földbe.« (Nyr. XXXVII, 368). A MTSz.-ban is megvan a szó, jelentése 'arasznyi'. Példaképpen említi: »*Arasz*kora hal (Udvarhely m. . .)« (MTSz. I, 51). A szó létrejötte úgy is elképzelhető, hogy az *ekkora*, *akkora* melléktörzsek utótagját a nyelvérzék elvonta és mértékképzőként hozzáfűzte az *arasz* szóhoz. Szóvegyülésnek is tekinthetjük: *arasznyi* × *akkora*: *arasz-kora*.

3. *Araszol*, *megaraszol*. Megvan a NySz.-ban, jelentése »[spithama metior; mit der spanne messen]«, az első adatot HELTAI meséiből idézi (NySz. I, 115). CzF.-ban külön címszó alatt találjuk. Így értelmezi: »*Arasz*szal megmér valamit. *Megaraszolni* az ablak szélességét.« (CzF. I, 193). BALLAGI értelmezése is hasonló: »*arasz*szal mér« (i. m. 42; az *arasz* címszónál). A készülő Új Magyar Tájszótár adatai között is megvan az *arasztol* ugyanilyen jelentésben.¹ A szót a fentiektől eltérő jelentésben találjuk a következő mondatban: »Boris két tenyerét a két csipejére *araszolva*, megfelel ám.« (Bud. Kalend. 23; 1866).^{*}

Van az *araszol*-nak még egy speciális jelentése is, mely az *araszoló hernyó* mozgását jelöli. A készülő *Értelmező Szótár* kéziratos anyagában az *araszol* címszó alatt ezt olvashatjuk: »< Hernyó > úgy halad, hogy farkát fejéhez húzza, azután fejét előre löki.« Ebből az értelmezésből is

¹ Az *araszol* ige még -ás képzős származéka gyermekjátékok műszavává is vált éppúgy, mint a -z képzővel keletkezett igei származék. Erre nézve ld. az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagát.

kiderül, hogy ennek a fajta hernyónak a mozgását miért éppen az *araszol* igével jelölik. Aki látott már araszoló hernyót előre haladni, annak észre kellett vennie a feltűnő hasonlatosságot az *emberi arasszal történő araszolás*: a hüvelyk- és mutató-, középső- vagy kisujj oldalsó irányban történő ismételt széttárasa és összehúzása meg a hernyó mozgása között. Az *araszoló hernyó* elnevezés nagyon szemléletes, ezt a mozgást nem lehetne pontosabban megnevezni, nem lehetne *mászásnak* mondani. Az *araszoló lepke* nevét természetesen már közvetve, hernyójáról kapta. (Érdekes, hogy az *Értelmező Szótár* kézirata az *araszolni* csak ezt a másodlagos jelentését rögzíti, pedig ez nem érthető az első, ennél sokkal konkrétabb jelentés ismerete nélkül. De ugyanakkor az *araszoló* címszó alatt megtaláljuk az eredeti, első jelentést is: »l. (ritk) Széttárt, kifeszített ujjú kéz, tenyér.« Példája is szemléletes: »A mérnök... rettenetes araszoló kezét a köpcös, tömzsi embernek a fejére téve, ... vasmarkával... összeszorítja a koponyáját. Jók.« E címszónál csak a második jelentésben utal az ilyen nevű hernyóra, a főnévi használat megemlítésében pedig közli az *araszoló* főnév 'araszoló lepke' jelentését.)

A (meg)araszol, — arasztol ige az *arasz* ~ *arasz*t alapszónak -l ige-képzős származéka, eredeti jelentése az illető testrésszel végzett cselekvés. Analóg e képzéssel az 'ujjbegy' jelentésű *begy* alapszó *begyegel* igei származéka, mely szintén az ezzel a testrésszel végzett cselekvést jelenti: »*begyegel begyegél* ti. 'a balkéz ujjjaival belülről domborítja az edény falát' (SZÉPE: Nyr. LXXXI, 327).

*
**

Befejezésül térjünk vissza még egyszer a vizsgált szócsalád alapszavára. Lássuk, mi is az

arasz etimológiája.

A szó finnugor eredete ma már kétségtelen. Elsőnek BUDENZ egyeztetette a msi. nyelvjáráásokbeli megfelelő szavakkal, AHLQUIST vette észre először chti. megfelelőit, a mari megfelelővel pedig WICHMANN vetette össze. Az EtSz. közli a megfelelő alakokat: »~ v o g É. *tārās*, KL. K. P. *tōrās*, T. *tārās* 'spanne' NyK. XXV, 269; vog. AHLQV. *tores*, *torūs* ua. | o s z t j É: *sōres*, *sūrt* ua. AHLQV.; Irt. *sūrt* PATKANOV; D. *sort* UgF. XII, 34. c s e r. M a l m. *šorž* ua. MNy. VIII, 320.«¹

A szamojédségből idetartozik még: »s z a m J u r. *t'ārvua* 'spanne' REGULY (NyK. XXII, 342), *t'erua*, *t'ervua*, '¼ arsin' CASTR. 27, 289, vö. MUNKÁCSI, NyK. XXIII, 90, XXVII, 150; GOMBOCZ, Thomsen-festschrift, 10. l.« (EtSz. I, 123. A téves egyeztetésekről ld. ugyancsak EtSz. I, 123).

A magyar szó magánhangzós kezdete s a msi. megfelelők szőkezdő t-hangja alapján szőkezdő fgr. *s-re következtethetünk. Ennek látszólag ellentmond a chti. megfelelők szőkezdő s-hangja. Van azonban néhány biztos példa arra is, hogy a szőkezdő fgr. *s- folytatója a chantiban — de néha a manysiban is — s-. N. SEBESTYÉN IRÉN írja *Az uráli nyelvek*

¹ Steinitz professzor szíveségéből közölhetem még a következőket: »Chti. Scherk. Dialekt: *surt* — (suR) 'Abstand zwischen den Spitzen des gespreizten Daumens und des Zeigefingers'. Hierher auch Páp. Beke 5. 67. »sor?« hier ist sorkurat »Spannendick« (sor: vgl. Scherk. suR im Auslaut und vor Konsonant« Köszönet érte!

régi *halnevei* c. cikkében a magyar *őn* halmév és rokonnyelvi megfelelőinek szókezdő hangját vizsgálva: »Néhány biztos példában azonban ritkán az eredeti szókezdő *s*-hangnak a vogulban és az osztjákbán *s*-folytatója van: vog. *saŋ, säŋ* ~ m. R., N. *ev, év* 'genyedtség' zürj. *sis'*. *sjs'* 'rothadt; rothadság' stb.; osztj. *sōras* ~ m. *arasz* stb. (vö. SZINNYEI NyHas.⁷ 26, továbbá PAAS. *s*-laute 88. és 109. sz.). Hasonlóan PAASONEN i. művének 88. sz. etymológiájához, ebben a halmévben is a vogul és az osztják minden nyelvjárásában *s*-megfelelést látunk«. (NyK. XLIX, 37, e kérdésről már előbb is: NyK. XLV, 353).

Az egyeztetett rokonnyelvi megfelelők alakváltozatai a szókezdő mássalhangzó (ill. a magyar szó magánhangzós kezdete), az ezt követő magánhangzó és *r* hang tekintetében szabályos egyezést mutatnak. Az *r* hangot — közvetlenül vagy megelőző magánhangzóval — követő mássalhangzók azonban a különböző fgr. nyelvekben hangtani szempontból függetlenek egymástól. Ebből arra következtethetünk, hogy a magyar. manysi és egyes chanti nyelvjárások szóvégi *-s* hangja, más chanti nyelvjárások szóvégi *-t*-je, a mari szóalak szóvégi *-ž*-je képző.

E merésznek látszó feltevést a következő alak- és jelentéstani megfontolások támogatják. A chanti megfelelők végső hangja azonos lehet azzal a denominális névszóképzővel, amely megtalálható többek között a következő chanti szókön: »*χūwat* 'Länge' (*χūw* 'lang'), *jāmat* 'gute Tat' (*jām* 'gut')« (STEINITZ: OstjChrest.² 49; vö. még GYÖRKE: Die Wortbildungslehre des Uralischen 16). A magyar *arasz* ~ mari *šorž* képzett voltára még kétségtelenebb analógiát találunk magában a mariban. A mari megelőző szó végső *ž*-je minden bizonnyal ugyanaz a képző, amelyik a magyar *ravasz* 'róka' szó mari megfelelőjén is megtalálható: »*ravasz* 'róka' R. N. cser. *raβaž, raβaž* 'róka'...« (Nyhas.⁷ 31, vö. még uo. 39, a mari nyelvjárási alakváltozatokra ld. BEKE: CserNyt. NyK. XXXIX, 126). A magyar *ravasz* szóvégi *-sz* hangja *s* a mari *raβaž* végső *-ž*-je párhuzamba állítható a magyar *arasz* ~ mari *šorž* megfeleléssel ez utóbbi szók végső hangját tekintve, a két szópár egymáshoz való viszonya alaktani szempontból nyilvánvalóan ugyanaz. Márpedig a mari *raβaž* képzett volta felismerhető a finn megfelelő szóalakból: »*ravasz* ~ ... cser. *raβaž, repo* ua...« (Nyhas.⁷ 31, 39, ugyanígy még 143). A finn szó a *raβaž*-Vö. f. magyar megfelelő *rav-*, a mari megfelelő *raβ-* részével egyezik meg, a magyar *ravasz* *sz*-e éppúgy képző (vö. Nyhas.⁷ 143), mint a mari *raβaž* *-ž*-je, csak már elhomályosult e szók képzett volta. *S* ha ehhez még hozzávesszük azt, amit BEKE Cseremisz *nyelvtanának* hangtani részében a mari nyelv intervokális vagy szóvégi helyzetben levő *š* > *ž* hangváltozásáról találunk (vö. NyK. XXXIX, 381), a magyar *ravasz* ~ mari *raβaž* ~ finn *repo* mellé analógiaképpen megemlíthetjük a magyar *fül* ~ chanti *pāl, p'ā*... ~ mari *pālāš*; magyar *fészek* ~ chanti *pīt-, pāl*... mari *pāžāš* szavakat (vö. Nyhas.⁷ 25; 43, 92). Azt látjuk az említett megfelelésekben, hogy a fgr. nyelvek közül hol az egyik, hol a másik őrzi meg egy-egy szónak eredeti tövét. A magyar *arasz* szó tehát a fentiek alapján származékszónak bizonyul.

Végezetül vessük fel még egyszer a dolgozat elején már elhangzott kérdést: mi volt hát az *arasz* eredeti jelentése, melyik testrész neve volt. Hiszen — bár az *araszt* a testrésznevekből alakult mértéknevek

közé sorolja mind a nyelvérzék, mind a nyelvtudomány — ez az eredetibb jelentés a magyarban már csak bizonyos jelentésárnyalatokban, alkalmi használatban mutatható ki, a felsorolt rokonnyelvi megfelelőiben sem él, jelentése lényegében mindenütt a mértékjelölésre szűkült. A fgr. összehasonlító nyelvtudomány azonban eddig még nem mutatta ki a vizsgált magyar szó megfelelőjét a mordvin, finn és lapp nyelvekből. Pedig van az említett nyelvekben egy olyan, az illető nyelvekben egymás között már egyeztetett szó, amelyik jelentését és — az iménti alaktani fejtegetések alapján — alakját tekintve is feltétlenül idetartozik; ezek: md. *sur* 'finger' ~ f. *sormi* 'id.' ~ estn. *sõrm* 'id.' ~ lpN. *suorbma* (g. *suorma*) 'id.' lpL *suar^a* *ma*-, g. *sūr^c* *ma* 'id.', lpK. *sīrm* 'die haut zwischen den fingern; finger', (N) *suorm* 'finger, zehe' (vö. Paas. s-laute 54. sz.). (A felsorolt 'ujj' jelentésű szóknak viszont az ugor nyelvekből és a mariból nincs még kimutatva megfelelője). A mordvin s a finn meg lapp szók között a tö- és származékszó viszonya figyelhető meg, az utóbbiak dim. képzőt mutatnak (vö. Nyhas.⁷ 98), a md. szó pedig a szó eredetibb, képzőtlen tövét. Hangtani szempontból szabályos az egyezés, a jelentések pedig a következőképpen függenek össze.

A felsorolt md., f. és lp. szók közül a lpK *sīrm* első jelentésének jegyezte fel PAASONEN a 'die haut zwischen den fingern' jelentést, másodiknak a 'finger' jelentést. Az 'ujjak közötti bőr' jelentést e szó azonban csak úgy vehette fel, ha korábban 'kifeszített két ujj'-at vagy 'kifeszített ujjú kez'-et is jelentett. E jelentés kapcsolja össze az itt említett szavakat a m. *arasz* szóval és megfelelőivel. Ebből a *testrésznév*ből ugyanis könnyen érthető a 'Spanne' jelentés, a testrész és mérték jelentés között éppen az 'ujjak közötti bőr' jelentés mutatja az átmenetet. Másrészt ebből az eredetibb jelentésből kifejlődhetett közvetlenül az 'ujj' jelentés is, mint ahogyan a lpK nyelvjárásban s más lapp nyelvjárásokban, ezenkívül a md.-ban és a f.-ben láttuk. Az utóbbi nyelvekben a szó már csak ebben a jelentésben él, míg a m., msi., chti., mari nyelvben és a szamojéd nyelvjárásokban a 'kifeszített ujjak' > 'kifeszített ujjú kéz' jelentésen keresztül kifejlődött a szó *mérték* jelentése, s ma már általában csak e jelentés használatos.¹ Az 'ujj' fogalomra egy másik, újabb elnevezés alakult ki az ugor nyelvekben: m. *ujj* ~ msi, *tul'* ~ chti. *tui*, *lui*, *lui* (vö. Nyhas.⁷ 140.)

A felsorolt mordvin, finn és lapp szók tehát meggyőződésem szerint a magyar *arasz* megfelelői közé tartoznak, s azt a konkrétabb jelentést őrzik, amelytől a többi fgr. nyelv ide tartozó szavainak jelentése eltérő irányban fejlődött ugyan, de amelyre ezek mai jelentéséből is következtenni lehet.

(Folytatjuk.)

¹ A következő jelentésfejlődés is elképzelhető: 'ujj' > 'kifeszített ujjak' > 'kifeszített ujjú kéz' > 'a kifeszített ujjak közötti bőr' ~ 'a kifeszített ujjakkal mért távolság'. De az 'öl' szó eredetibb 'két kiterjesztett kar' jelentésének analógiája az előbbi jelentésfejlődést teszi valószínűbbé, mert arra a fgr. nyelvekre jellemző szemléletre vall, amely az összetartozó testrészeknek néha külön nevet is ad (vö. még az obi-ugor duális képzővel!). Ugyancsak az előbbi jelentésfejlődést támogatja Pais D.-nek az *egy* szóról írott etimológiája, amely szerint a *kettő* eredetileg *egységes egészet* jelölt, s ebből az *egészből* az *egy* ezt jelentette: 'a kettő közül ez, a kettő közül az első' (vö. MNy. LIV, 61).